Vestnik zoologii, **35**(5): 61–67, 2001

УДК 598.243.8 : 591.543.43(477.8)

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЇ ЧАЙКИ (*VANELLUS VANELLUS*) НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ

І. В. Шидловський

Зоологічний музей ЛНУ ім. І. Франка, вул. Грушевського, 4, Львів, 79005 Україна
E-mail: zoomus@franko.lviv.ua

Одержано 5 липня 2000

Особенности миграции чибиса (*Vanellus vanellus*) на западе Украины. Шидловский И. В. — Установлено, что сроки прилета птиц зависят от характера прихода весны. В этот сезон наблюдается очень быстрый пролет чибисов в восточном, юго-восточном и, частично, в северо-восточном направлении (76,5% птиц летят на восток). Стаи птиц, летящие весной, обычно малочисленны, редко превышают 30 особей. Самая большая интенсивность этого пролета приходится на утреннее время — между 1 и 4 часами после восхода солнца (70–75% птиц). В основном птицы летят на высотах от 15 до 40 м. Для вида характерны летние миграции, которые наблюдаются во II половине мая — начале июня, происходят на малых высотах и имеют западное направление. Суточный пик этой миграции по сравнению с весенней смещен — основная часть птиц пролетают через 2–3 ч после восхода солнца. Осенняя миграция начинается в I декаде августа. Она характеризуется многочисленными и поливидовыми стаями.

Ключевые слова: чибис, фенология, миграции, запад Украины.

Peculiarities of Migrations of the Lapwing (*Vanellus vanellus*) in Western Ukraine. Shydlovskyy I. V. — The data on migrations of Lapwing on the territory of western oblasts of Ukraine had been collected during 13 years. All information was gathered on the observation posts, catching and ringing station, and during expeditions. Terms of came flying of birds depend from the spring character. Rapid fly of the species in East, South-East and, particularly, in North-East directions (76,5% of birds fly in the East direction) was noted during spring season. Bird flocks, which fly in spring, are characterized by the low number of specimens, rarely more than 30 birds. The most intensive fly pass early in the morning — between the first and fourth hour after sunrise (nearly 70–75% of birds flies during that time). Most of birds flies on the 15–34 m height. Summer migrations are characteristic for the species. They pass in western direction on low heights from the second half of May till the beginning of June. Daily spike of this migration is dislocated in right comparing to the spring migration; most birds fly in 2–3 hours after sunrise. Autumn migration starts in the beginning of August. It is characterized by numerous and multispecific flocks.

Key words: Lapwing, phenology, migrations, western Ukraine.

Чайка (*Vanellus vanellus* Linnaeus, 1758) — звичайний, а подекуди численний гніздовий вид куликів в Україні, який мігрує на території всіх її областей. Результати досліджень фенології та закономірностей міграцій чайки в Україні неодноразово висвітлювались у вітчизняних та зарубіжних публікаціях. Проте ці питання і надалі залишаються актуальними. В останні десятиліття на планеті відбулися значні зміни довкілля, зумовлені антропогенними чинниками, потеплінням клімату тощо, що впливає на біологічні особливості організмів, зокрема й на особливості міграції чайок.

Матеріал і методи

Протягом 13 років накопичувалися матеріали по міграціях чайки в межах західних областей України. Дані збиралися на стаціонарних спостережних пунктах, пункті відлову та кільцювання птахів і під час маршрутних експедиційних досліджень. Збір матеріалу проводили протягом 1988–2000 рр., використані також неопубліковані дані І. М. Горбаня щодо фенології чайки в околицях м. Жовкви з 1973 до 1985 рр. Дослідження проводилися головним чином в межах Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Хмельницької обл. Матеріал збирався від першої появи чайок на досліджуваній території (кінець лютого — початок березня) до останньої їхньої зустрічі (кінець жовтня — листопад).

Незважаючи на те, що орнітологи в останні десятиріччя застосовують ряд нових методів для вивчення міграцій птахів, які дозволяють більш повно фіксувати хід прольоту, безпосередні (візуальні) спостереження у цьому комплексі не втратили свого значення. Перш за все це стосується встановлення видового складу (а в окремих випадках — статі і віку) пролітаючих низько над землею птахів, під час визначення яких не можна користуватись ні радіолокаторами, ні іншими приладами. Відлов різними пастками теж охоплює лише частину пролітного потоку, й до того ж не всіх видів. З огляду на це, дослідження міграцій птахів під час світлої частини доби проводили візуально, із застосуванням бінокля або зорової труби, компаса та годинника.

В основу наших досліджень була покладена методика Е. Кумарі (1979), яка дозволяє облікувати птахів всіх видів. Візуальні спостереження дозволяють встановити чисельність пролітаючих в нижньому горизонті мігрантів, їхню видову приналежність, напрям і висоту прольоту, параметри зграйності і т. ін. Обліки мігрантів за цією методикою ведуться щогодини протягом 15 хвилин впродовж перших 5 годин після сходу сонця.

Для спостережень використовували бінокль БПЦ (10×50), що дає змогу добре бачити пролітних птахів (чайок) на обліковій смузі шириною до 2000 м. Облікову смугу при цьому визначали за добре видимими і характерними орієнтирами (кущ, дерево, рів, шлюз і т. п.). Напрям прольоту чайок встановлювали за допомогою компасу «Азимут», а висоту визначали окомірно.

Спостережний пункт організовували у місці з добрим оглядом, що дозволяє спостерігати птахів на відстані до 1 км. Це є головна точка під час вивчення видимих міграцій чайки, яку вибирали в місцях жвавого прольоту птахів. Це переважно вздовж узбережжя водойм або особливих рельєфних ліній, які птахи долають прямо, або облітають. Спостережний пункт розміщується на підвищенні і обов'язково в долині річки, серед вологих лук або пасовищ (у важливих для куликів біотопах).

Спостереження велися з 6^{30} і до закінчення прольоту птахів ввечері. Період спостережень розподіляли на одногодинні проміжки часу, за якими і реєстрували зграї птахів (година, кількість особин, висота прольоту і азимут; при можливості встановлювався віковий і статевий склад мігрантів).

Особливості динаміки міграцій встановлювали із застосуванням методики П. Буссе (1973).

Результати та обговорення

Весняні міграції. Початок весняної міграції чайки тісно пов'язаний із характером приходу весни і припадає на початок — середину березня. В особливо теплі зими птахи прилітають вже в кінці лютого. Такі ж зміщення термінів прольоту виду відзначено Й. І. Чернічком та ін. (1992) на Південно-Західному узбережжі України. Досить рідко приліт відбувається у перших числах лютого (спостереження Т. В. Башти: 14 ос. 8.02.1990 біля с. Бишків Жовківського р-ну Львівської обл. (Химин, 1990). Результати фенологічних спостережень В. В. Серебрякова (1980) у 1975—1977 рр. із 200 спостережних пунктів свідчать, що чайки найраніше прилітають на захід Волинської обл. (28.02), потім в Одеську (02.03) та Миколаївську (06.03) обл. Далі весняний проліт поширюється на схід, птахи летять через Рівненську (09.03) і Житомирську (09.03) області, а з південного заходу на північний-захід — через Вінницьку обл. (08.03) і частково Хмельницьку. У північному напрямку проліт птахів відбувається через західну частину Кіровоградської та Черкаської обл. (10.03). В. В. Серебряков вказує на приліт чайок із запізненням у Львівську (16.03), Тернопільську (14.03), Івано-Франківську (16.03), Хмельницьку (19.03) та Закарпатську (11.03) області. В. М. Грищенко та В. В. Серебряков (1988) вказують, що в Україні щонайперше чайки прилітають на територію Волинської та Львівської обл. (не враховуючи південні області). Ці терміни прильоту підтверджені нашими даними. Саме через ці 2 області проходить один із основних міграційних потоків виду, і через цю територію пролягає Північний міграційний шлях птахів (Микитюк, Полуда, 1999).

Середні строки весняного прольоту чайки знаходяться в межах 8—18.03. Лише крайні дати, що найчастіше залежать від кліматичних факторів, є дещо відмінними (табл. 1).

Весняна міграція чайки у цілому спрямована на північний схід, хоч при цьому постійно виявляються і локальні напрямки прольоту. Птахи, які прилітають на територію України із заходу, далі летять у північно-східному напрямі, а ті, що прилітають з півдня, переважно у північному та північно-західному. Для чайки характерний «обльот» Карпат. Їхній приліт у Прикарпат-

Таблиця 1. Строки весняної міграції чайки на Волині та Львівщині (за даними різних авторів)

Table 1. Therms of spring migration of the Lapwing in Volynska and Lviv Oblasts (data from different authors)

Область	Середня дата прильоту	Крайні дати	Автор
Волинська Львівська	11.03 13.03	07.02—30.03 18.02—07.04	Грищенко, Серебряков, 1988
Волинська Львівська		02—04.03	Сребродольська, 1964
Волинська Львівська	17—18.03	05.03—03.04	Страутман, 1964
Волинська Львівська	12—18.03		Татаринов, 1973
Волинська	02.03	18.02—22.03	Неопубліковані дані
Львівська	12.03	02.03-29.03	І. М. Горбаня
Волинська Львівська	08—15.03 10—17.03	21.02—23.03 02.03—04.04	Наші дані

тя (Івано-Франківська та частково Чернівецька обл.) часто відбувається раніше, ніж в Закарпатську обл. (Грищенко, Серебряков, 1988).

Весняну міграцію чайки можна простежити за розою напрямків їхнього прольоту у 1995 р. на Волині (рис. 1). З рисунка видно, що домінуючим напрямком весняної міграції є східний (76,5% птахів). У південно-східному напрямку рухається 11,1% птахів, у північно-східному — 4,8%, а за іншими — менше 4%. А. М. Полуда та Г. В. Фесенко (1980), Г. В. Фесенко (1992) також підтверджують східний та північно-східний напрямки весняного прольо-

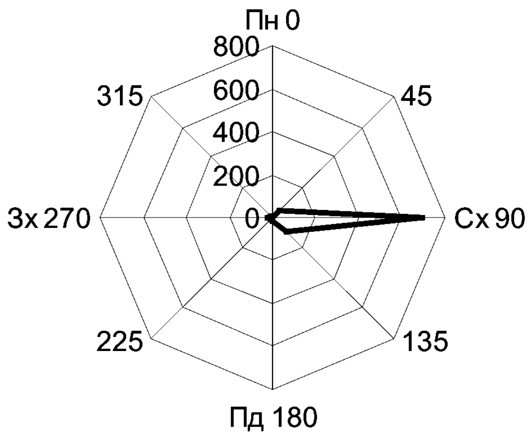

Рис. 1. Роза напрямків весняної міграції чайки.

Fig. 1. Directions of spring migration of the Lapwing.

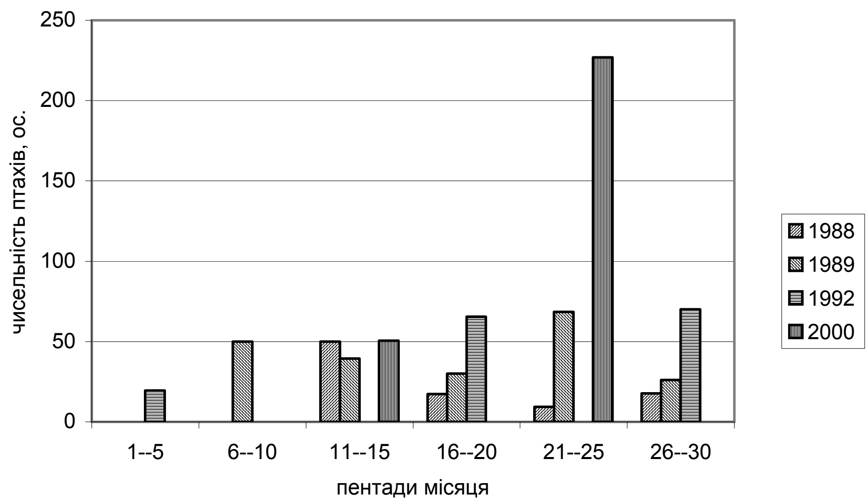

Рис. 2. Березневий проліт чайки в районі Шацьких озер.

Fig. 2. March fly of the Lapwing in the region of Shatsk Lakes.

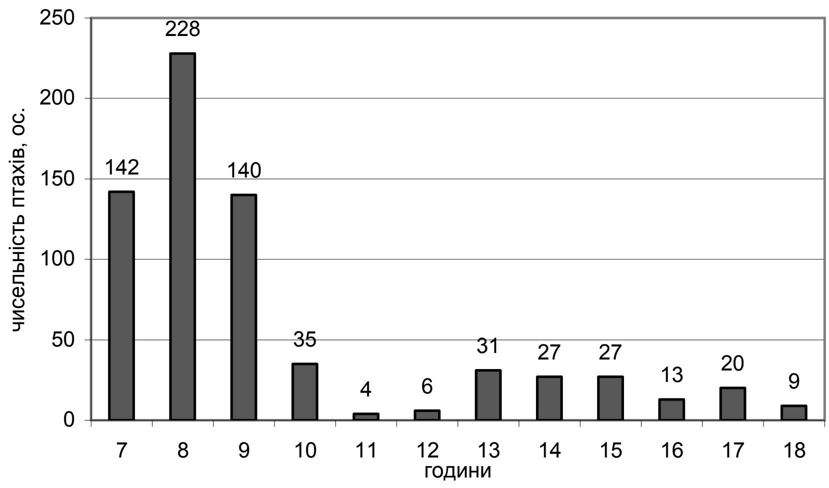

Рис. 3. Добова інтенсивність прольоту чайок у II декаді березня.

Fig. 3. Daily intensity of fly of the Lapwing in the II decade of March.

ту чайки на Київщині і околицях столиці. У цьому напрямку чайки летять невеликими зграями, переважно по 20—30 особин, хоч зрідка трапляються зграї чисельністю і до 300 особин (усне повідомлення І. В. Когут).

Про здатність чайки утворювати невеликі зграї в ході весняної міграції пише Ю. Ф. Роговий (1995). Він вказує, що на Полтавщині навесні зграї цього виду рідко перевищують 30 особин. Такі ж дані наводить Г. В. Фесенко (1992). В околицях Києва чисельність чайок у пролітних зграях рідко складає більше 40 особин. Летять вони безладними і переважно моновидовими групами. Перші зграї пролітають без криків, дуже рідко зупиняються на вологих луках або сільськогосподарських полях. По мірі збільшення чисельності особин під час міграції все частіше можна почути їхні крики. Переміщення чайки у весняний період спостерігається як у світлі, так і темні години доби, що підтверджено нічними візуальними спостереженнями.

Прослідкувати динаміку весняного прольоту чайки у березні можна за графіком зображеним на рисунку 2, де наведено дані щодо прольоту чайки у 1988—1989, 1992 та 2000 рр. над стаціонарними пунктами спостереження в районі Шацьких озер. Для прольоту чайки характерний один значний пік, який припадає на 21—25.03.

Інтенсивність весняної міграції чайки у II декаді березня протягом доби, подано на риснку 3. З нього видно, що основна частина птахів пролітає вранці, протягом світлих годин доби. Спостерігається один яскраво виражений пік міграції чайки і припадає він на ранковий час між 1 та 4 год після сходу сонця (70—75% всіх птахів). В середині і на початку другої половини доби (між 7 та 10 год після сходу сонця) спостерігається малий пік (біля 12—13% всіх птахів). В інші години доби проліт чайки практично припиняється.

А. М. Полуда та Г. В. Фесенко (1980) теж вказують, що активний проліт виду спостерігається лише в ранкові години та близько полудня. Він триває 4—8 год, а далі припиняється. Дослідженнями весняної міграції чайки в околицях Києва (Фесенко, 1992) встановлена наявність одного великого піку добового прольоту у ранковий час (протягом перших 4 год після сходу сонця) і другого невеликого — після 10 год ранку.

Таблиця 2. Літня міграція чайки на Волині та Львівщині

Table 2. Summer migration of the Lapwing in Volynska and Lviv Oblasts

Місце спостереження	Дата	Кількість птахів	Напрям, висота і час прольоту
Волинська обл.			
с. Пульмо	30.05.1989	70	Південний захід, близько обіду
с. Пульмо	31.05.1989	60	Південний захід, близько обіду
смт Шацьк	14.06.1989	21	Захід
с. Гаївка	06.06.1992	30	Захід, близько обіду
с. Гаївка	08.06.1992	15	Захід
с. Мельники	12.06.1992	25	Захід, близько обіду
с. Пульмо	18.06.1992	40	Захід, близько обіду
м. Володимир-Волинський	29.05.1993	25	Захід, h=5–10м, 14.30–15.00
с. Гаївка	10.06.1994	24	Південний захід, h=30м, 11^{30}
с. Гаївка	11.06.1994	20	Південний захід, h=25м, 11^{30}
с. Мельники	15.06.1994	19	Азимут – 85, h=45м, 8^{48}
смт Шацьк	22.06.1994	21	Азимут – 58, h=14м, 14^{23}
Львівська обл.			
с. Княже	15.05.1993	18	близько обіду

Висотний розподіл пролітних зграй над відкритим ландшафтом у вказаний період відбувається на висоті до 100 м, причому основна маса птахів (66,4%) летить на висотах від 15 до 40 м. Висотний розподіл чайок у II декаді березня над пунктами спостереження на Волині показано на рисунку 4. Г. В. Фесенко (1992) також вказує на порівняно невеликі висоти в час весняної міграції чайки в околицях Києва (59% птахів пролітало на висотах 100–150 м, а решта — нижче). Закінчується весняний проліт чайок в кінці березня — на початку квітня, після чого птахи приступають до гніздування.

Літні міграції. Утворення нових зграй чайок спостерігається у другій половині травня — на початку червня під час літніх міграцій виду, коли більшість особин ще насиджують кладки або водять пташенят, а інша частина птахів розпочинає міграцію. В цей період чайки постійно летять у західному напрямку, причому на малій висоті (до 45 м, а частіше 12–17 м), і добовий пік такої міграції у порівнянні з весняною зміщений вправо (зграї спостерігаються переважно з 11^{30} до 14^{30}). Характеристику найбільш масових зграй літньої міграції чайки наведено у таблиці 2.

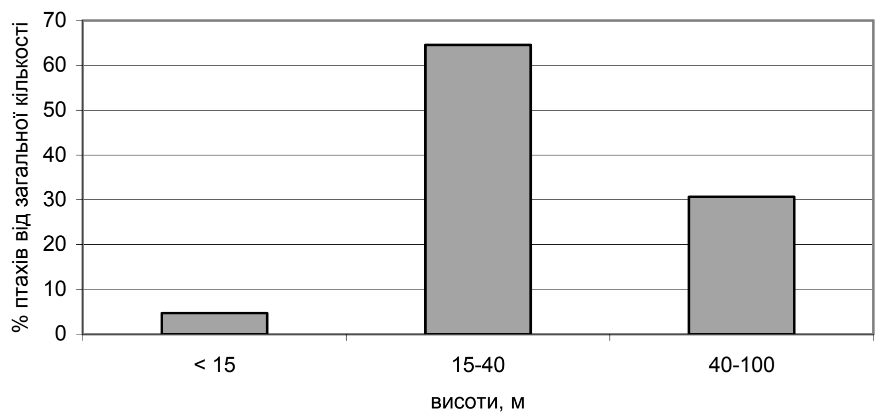

Рис. 4. Процентний розподіл мігруючих чайок по висотах.

Fig. 4. Percentage of migratory Lapwings on different heights.

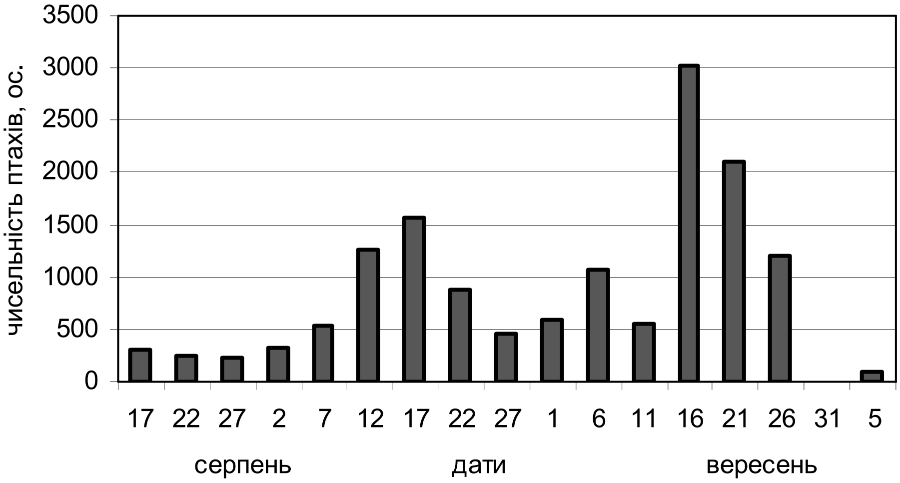

Рис. 5. Динаміка осіннього прольоту чайки на Львівщині.

Fig. 5. Dynamics of autmn fly of the Lapwing in Lviv Oblast.

Літні міграції чайки спостерігаються не лише в Україні, але й в Угорщині, Чехії, Словакії, Данії. В Угорщині утворення літніх зграй чайки відбувається теж в кінці травня — на початку червня, і вони складаються з молодих птахів, а також негніздових особин місцевих популяцій. На території Чехії та Словакії популяції чайки поділяються на 2 частини: 1) ті, що починають міграцію раннім літом і летять в Англію, і пізніше до берегів Біскайської затоки; 2) ті, що починають міграцію пізніше і летять в райони Середземномор'я, обминаючи Альпи зі Сходу (Ильичев и др., 1985). Датські вчені Б. Бек та Х. Етруп (Bak, Ettrup, 1982) стверджують, що літня міграція є звичайним явищем, характерним ювенільним птахам. В Данії така міграція відбувається у південному напрямку, але в ті ж терміни, що й на Заході України. Проте переміщення птахів відбуваються в основному на невеликі відстані. Спостереження за закільцьованими чайками показали, що 63% їх виявлено на відстані до 100 км від місця мічення. Напрям їхніх переміщень був південний і західний.

Осінній проліт. Осіння міграція чайки починається у першій половині серпня. На початку цього місяця спостерігається чітко виражений проліт птахів, який триває до кінця жовтня. Окремі особини можуть затримуватися аж до кінця листопада. Прикладами таких пізніх міграцій чайки є спостереження: 1 ос. — 23.11.1989 в районі Шацьких озер (Волинська обл.), 1 ос. — 13.11.1993 біля м. Добротвір Кам'янко-Бузького р-ну та 1 ос. — 08.11.1995 біля м. Самбір у Львівській обл. (усне повідомлення О. Б. Князєва).

На відміну від весняної та літньої, осіння міграція характеризується більш високою чисельністю птахів і двома, а іноді й трьома піками (рис. 5). На рисунку відображена динаміка осіннього прольоту чайки на пункті спостереження біля с. Чолгині Яворівського р-ну Львівської обл. Виявлено 2 піки цієї міграції. Перший пік припадає на II декаду серпня, а другий — на початок (I декада) і середину (II–III декади) вересня, і триває до кінця цього місяця. Значне підвищення чисельності мігруючих чайок у III декаді вересня підтверджується і нашими спостереженнями, проведеними у 1988 р. біля с. Дольськ Турійського р-ну Волинської обл. Під час міграції, в середині серпня чайки в основному концентруються в долинах річок Стир, Горинь, Случ; в кінці липня — I декаді серпня

на ставках та в долинах річок Львівщини і Волині налічували до 7 тис. птахів. Під час другого піку прольоту, в кінці вересня — першій половині жовтня, тут зупиняється 10–12 тис. чайок (Горбань та ін., 1991).

Осіння міграція чайки, відрізняється від інших більш численими зграями. Саме під час цього прольоту трапляються зграї по 200, 300, 400 ос., а інколи і до 1000–1500 і більше, як це, наприклад, виявлено 27.09.1988 біля с. Дольськ — 1500 ос. і 26.09.1994 р. біля с. Тудорковичі Сокальського р-ну Львівської обл. — близько 1000 ос.; близько 600 ос. 10.10.1993 —біля с. Поріччя, Городоцького р-ну тієї ж області. Подібні результати були отримані К. А. Татариновим (1973) у Хмельницькій обл. З 7 по 9 серпня 1972 р. біля с. Нова Бубнівка Волочиського р-ну виявлено зграю чайок, що налічувала більше 1000 ос. Під час перепочинку і добування корму восени птахи концентруються на мілководдях ставкових комплексів і на сільськогосподарських угіддях, пасовищах і переораних полях. На відміну від весняної та літньої міграцій, восени чайки летять не тільки моновидовими, а й полівидовими зграями. У змішаних зграях чайок переважно трапляються шпаки (*Sturnus vulgaris* Linnaeus, 1758), але бувають і більш складні зграї. Наприклад, разом із граками (*Corvus frugilegus* Linnaeus, 1758) і шпаками, разом із звичайними мартинами (*Larus ridibundus* Linnaeus, 1766), сивими мартинами (*Larus canus* Linnaeus, 1758) і білими лелеками (*Ciconia ciconia* (Linnaeus, 1758)), разом із гускою сірою (*Anser anser* (Linnaeus, 1758)). Рідше в зграях зустрічаються дрозди (*Turdus* sp.). Частка інших птахів у полівидових зграях чайки часто буває значною і може перевищувати її чисельність.

Горбань И. М., Бокотей А. А., Пограничный В. А. Осенние миграции куликов на Львовщине и Волыни // Орнитология. — 1991. — Вып. 25. — С. 190–191.

Грищенко В. Н., Серебряков В. В. Ход весенней миграции чибиса на Украине по данным фенологических наблюдений // Кулики в СССР: Распространение, биология, охрана : Материалы III совещ. «Распространение, биология и охрана куликов», Москва, 29–30 окт. 1987. — М., 1988. — С. 41–44.

Ильичев В. Д., Михельсон Х. А., Виксне Я. А. Миграции птиц Восточной Европы и Северной Азии. Журавлеобразные — Ржанкообразные. — М. : Наука, 1985. — С. 59–82.

Кумари Э. Методика изучения видимых миграций птиц. — Тарту, 1979. — С. 9–23.

Микитюк О., Полуда А. М. Міграційні шляхи птахів в Україні // Розбудова екомережі України. Програма розвитку ООН (UNDP). Проект «Екомережі». — К., 1999. — С. 84–88.

Полуда А. М. Общая характеристика видимых сезонных миграций птиц в районе Киевского водохранилища // Сезонные миграции птиц на территории Украины. — К. : Наук. думка, 1992. — С. 30–46.

Полуда А. М., Фесенко Г. В. Весенняя миграция чибиса в южной части Киевского водохранилища // Новое в изучении биологии и экологии куликов : Материалы II совещ. «Фауна и экология куликов», Москва, 5–7 февр., 1979. — М. : Наука, 1980. — С. 117.

Роговий Ю. Ф. До екології чайки на Полтавщині // Проблеми вивчення та охорони птахів : Матеріали VI наради орнітол. Зах. України, Дрогобич, 1–3 лютого 1995. — Львів ; Чернівці, 1995. — С. 111–112.

Серебряков В. В. О ходе весеннего прилета чибиса на территорию Украинской ССР // Новое в изучении биологии и распространении куликов : Материалы II совещ. «Фауна и экология куликов», Москва, 5–7 февр., 1979 г. — М. : Наука, 1980. — С. 119–120.

Сребродольская Н. И. Водоплавающие и болотные птицы западной части Украинского Полесья : Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Львов, 1964. — 22 с.

Страутман Ф. И. Птицы западных областей Украины. — Львов : Изд-во ЛГУ, 1963. — С. 44–47.

Татаринов К. А. Распространение и сезонные изменения численности куликов на западе Украины // Фауна и экология куликов : Материалы совещ. Москва, 29–30 марта 1973. — М. : Изд-во МГУ, 1973. — Вып. 2. — С. 74–77.

Химин М. В. Фенологічні спостереження за прильотом навколоводних птахів на півдні Волинської області // Орнітофауна Західних областей України та проблеми її охорони : Матеріали доп. V наради орнітол. та аматорів орнітол. руху Зах. України. — Луцьк, 1990. — С. 121.

Черничко И. И., Юрчук Р. Н., Змиенко А. Б. Миграции куликов на морском побережье юго-запада Украины // Сезонные миграции птиц на территории Укрины. — Киев : Наук. думка, 1992. — С. 164–182.

Bak B., Ettrup H. Studies on Migration and Mortality of the Lapwing (*Vanellus vanellus*) in Denmark // Danish review of Game Biology. — 1982. — **12**. — P. 20.

Busse P. Przedstawianie dynamiki wedrowek ptakow // Notatki ornitologiczne. — 1973. — **14**. — L. 68–74.